

րուած իրողութիւն էր: Յամենայն դէպս, ոչինչ չի խանգարում, եթէ Սկուզրա սատրապութիւնը համարենք XXI վարչական միաւորը: Աշխարհագրական այս նոյնացումները DSe-ում անուանական առումով որոշակի փոփոխութիւններ են կրում: Յոնիացիները, ինչպէս եւ Սկուզրան, մնում են իրենց տեղերում, իսկ, դատելով վահանակիր յոյների բացակայութիւնից, սրանց համապատասխանում են «(those) who are by the sea», իսկ «(those) who are across the sea» նոյնանում են DNA «անդրծովեան սկիւթներին»: DSm-ում աշխարհագրական հերթականութիւնը գրեթէ պահպանուած է: Յոնիան յիշատակում է Սարգէսի ու Մեդիայի միջեւ, իսկ Սկուզրան եւ «petasos-wearing Ionians»՝ Հնդկաստանից յետոյ: XPh-ում աշխարհագրական հերթականութիւնը նոյնպէս խստորէն պահպանուած է: Յոնիացիները հանդէս են գալիս Եգիպտոսից յետոյ, որից առաջ նշուած է Սարգէսը: Յոնիացիներից յետոյ յիշատակուող «those who dwell by the sea» նոյնանում են DSe «(those) who are by the sea», այսինքն՝ սաղաւարտակիր կամ վահանա-

կիր յոյներին, իսկ «those who dwell across the sea» «անդրծովեան սկիւթներն» են: Սկուզրան էլ յայտնուել է աշխարհագրական բոլորովին այլ միջավայրում՝ տիրա-խառն դայ սակերի եւ *Ākaufaciya*-ի միջեւ: Ինչպէս երեւում է, Աքեմենեան տիրակալների համար թուարկուող երկրների աշխարհագրական հերթականութիւնն իրենց արձանագրութիւններում խստորէն պահպանելը ոչ միշտ է առանձնապէս կարեւորութիւն ներկայացրել: Իսկ, օրինակ, A?P-ում ե՛ւ աշխարհագրական հերթականութիւնը, ե՛ւ անունների յիշատակութիւնը լիովին համապատասխանում են DNA-ին:

Այսպիսով, ելնելով կատարուած քննութիւնից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ չնայած Աքեմենեանների վարչական վերածեւումներին՝ յոնիական հարուստ քաղաքները Աքեմենեան Պարսկաստանի I սատրապութեան համակարգում եւ ընդհանրապէս Փոքր Ասիայում աւելի քան երկու հարիւր տարի պահպանեցին իրենց ռազմաքաղաքական ու տնտեսական կարեւորագոյն նշանակութիւնը:

«ՈՂՋՈՅՆ ՔԵԶ, ՄԱՐԻԱՄ»
ՀՐԵՇՏԱԿԱՅԻՆ ՈՂՋՈՒՆԱՏՐՈՒԹԵԱՆ
ՁԵՌԱԳՐԱՅԻՆ ՈՒ ՀՆԱՏՊԱՅԻՆ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Հ. Մեսրոպ Վրդ. Թովալեան

Նկատելով, որ «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» Հրեշտակային Ողջունատրութեան պատմագրութիւնը պիտի շարադրեմ «ՄԱՐԻԱՄ Մարեմագիտական ուսումնաթերթին» մէջ հրատարակած «Վարդարանին պատմութիւնը Հայ Եկեղեցիին մէջ» իմ երկասիրութեանս ընթացքին, հոս կը գոհանամ միայն նմոյշներ ներկայացնելով անոր ձեռագրային եւ հնատպային բնագիրներէն, զորոնք 1982-ի ամառը ուսումնասիրեցի մեր Վիեննայի Միթիթարեան Մայրավանքին ձեռագրատան եւ մատենադարանին մէջ:

Ընդհանրապէս, սուրբ վարդարանին միջազգային պատմութեան եւ մասնաւորապէս՝ Հրեշտակային Ողջունատրութեան սկզբնաւորութեան հաւանական թուականները նկատի առնելով՝ քննարկեցի մեր ձեռագրատան ճոխ հաւաքածոյէն վաթսուէ աւելի միայն այն բնագիրները 1223/1261-1883 դարաշրջաններէն ու տարբեր վայրերէն հասած քրիստոնէականներ, մտածականներ, աղօթագիրքեր, հոգեւոր մատենաներ, մաշտոցներ, գանձարաններ, ժողովածոներ, ճառոցներ, ճառընտիրներ, տօնականներ ու տաղարաններ, որոնք կրնային ատաղձ հայթայթել գիտաշխատողին՝ անոր խնդրառարկայ երկասիրութեան համար¹:

Մեսրոպաստեղծ այբուբենին 1486-ին եղած առաջին տպագրութեան² ժամանակ,

մէկ կողմէ, վարդարանը սկսած էր նոր ծանօթ ըլլալ եւրոպացեակ հայերուն, եւ, միւս կողմէ, «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» աղօթքը իր սաղմնային վիճակին մէջ էր թէ՛ իբր բնագիր ու թէ՛ իբր տարածուած-ճանաչում:

Վենետիկ, 1512-ին³ տպուեցաւ առաջին հայատառ մատենանը՝ հանդիսանալով ըրոց մեծագոյն հաւաքածոն կը գտնուի Վիեննական Հայրերուն մատենադարանին մէջ: Հոս էր, որ վերոյիշեալ տարիին ամառնային երեք ամիսներու ընթացքին մանրակրկիտ քննութեանէն անցուցի մեր հնամատենաներէն միայն այն բաղմաթիւ հատորները, որոնք, իմ ենթադրութեամբս, կրնային ընձեռել իմ ժամապահանջ ու ջղասպառ աշխատանքին:

1982-ին սկսած լայնածիր աշխատանքս ընդհատեցաւ զանազան պատճառ-

տպագիր այբուբենը 500 տարեկան է. «Հայրենիքի ձայն», Երևան, 22 Յունուար, 1986:
3 Հայերէն առաջին ճանաչողի՝ Սուրբ Որբաթա- գիրք»-ին տպագրիչ Յակոբ Մեղապարտին մասին տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ., Պէյրութ, 1972, էջ 510, թիւ 261. Ռ. Իշխանեան, Յակոբ Մեղապարտ. «Հայ մշակութային նշանակալից գործիչները», V-XVIII դարեր, Երևան, 1976, էջ 458-468. Ռ. Իշխանեան, «Յակոբ Մեղապարտ», շտ. 6, Երևան, 1980, էջ 684-690. Նույնի, «Սուրբ Որբաթագիրք» հայատառ տպագրութեան երակայնիքը՝ հինգ հարիւր տարեկան (1512-2012), Այնճար, 2013, էջ 167-190: Հմմտ. Նի- գել Ոսկանեան, Քնարիկ Կորկոտեան, Անթա- տոմ Ստալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուական- ներին, Երևան, 1988, էջ 2ա-3ա:

1 Անկասկած, որ այլ հայ ու օտար ձեռագրատուն- րուն մէջ կան գրչագիրներ, որոնք կը բովանդա- կեն տուեալներ Ակատմամբ վարդարանին ու Հրեշտակային Ողջունատրութեան:
2 Տե՛ս Bernhard von Breidenbach, Reise ins Hei- lige Land, Mainz, 1486, եւ Գ. Արգարեան, Հայոց

ներով⁴, թէեւ «ուսումնասիրութիւնս շարունակեցի յաջորդ արձակուրդներուս: Գործին երկարատեւութեան ու աղբիւրներուն դժուարագիւտ իրողութեան շօշափելիօրէն գիտակցելով՝ իմ աշխատանքս կը տանէի նաեւ տարուան ընթացքին, որքան պաշտօնս կը թոյլատրէր բազմազբաղիս: Այո՛, յարածուն հետաքրքրութեամբ ու մշտագոյ արթնամտութեամբ կը կարգայի եւ կը թերթէի ամէն գիւրք, որ իմ ձեռքս կ'անցնէր ու յաճախ չսպասած պահուս բան մը կը գտնէի»⁵:

Այսպէս, 2006-ի արձակուրդս անցնելով Վիեննա՝ կրցայ ժամանակիս մէկ մասը տրամադրել վարդարանեան իմ պրպտումներուս: 1982-ին եւ քսանչորս տարիներ ետք ուսումնասիրած հնատիպերուն համարը հասաւ 155-էն աւելի հատորներու⁶: Առաւել, ինչպէս «Վիեննա, 27 Օգոստոս 2006» թուակիր պիտակի մը գրած յիշատակարանէս կ'իմանամ. «Նինել Ոսկանեան, Քնարիկ Կորկոտեան, Անթառամ Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին, Երեւան, 1988 աշխատութիւնը ամբողջովին աչքէ անցուցի «Ողջոյն քեզ»-ի, «Ողջ լեր, Թագուհի»-ի, «Հրեշտակ Տեառն»-ի եւ «Սուրբ Վարդարան»-ի կապակցութեամբ...»:

Կատարած ընդօրինակութիւններս յար ու նման են ձեռագրային եւ հնա-

տպային բնագիրներուն, այսինքն՝ պահած եմ անոնց լեզուն, ուղղագրութիւնն ու կէտադրութիւնը:

Գիտաշխատողը կը հետաքրքրեն հնագոյն բնագիրներու տարբերակները, որոնք կը մատնանշեն յօրինուածական ու լեզուական դարգացումը «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» Հրեշտակային Ողջունատրութեան՝ թէ՛ դարերու ընթացքին մէջ եւ թէ՛ անոնց վայրերուն նկատառումով:

«Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» Հրեշտակային Ողջունատրութեան շարադասական դարգացումը երեքդարեան ժամանակաշրջանի մը հոլովոյթն է եւ պատմութիւնը, որուն բնագրային քննարկումը կը մասնաւորէ իւրայատուկ գլուխ մը Վարդարանի պատմագրութեան Հայ Եկեղեցիին մէջ:

Ամենահին ձեռագիրը, որուն մէջ գտայ «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ»-ի բնագիրը, կու գայ ԺԵ.-ԺԶ. Դարաշրջանէն⁷, եւ աղօթագիրք է. «Ողջոյն ընդ քեզ Մարիամ, լի շնորհօք տէր ընդ քեզ. օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ յորովայնի՛ք: Յիսուս Քրիստոս - Մարիամ մայր Աստուծոյ բարեխօսեա առ տէր, վասն մեր մեղաւորացս, այժմ եւ ի ժամ մահու մերոյ՝ ամէն»⁸:

1687-է ետք ընդօրինակուած «Խուկումն քրիստոնէական» ունի միայն առաջին մասը Հրեշտակային Ողջունատրութեան. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ. օրհնեցեալ ես դու ի կանայս՝ եւ օրհնեցեալ է պտուղ որովայնի՛ք յիսուս»⁹:

Լէօպոլիս, 1701-ին օրինակուած «Գանձարան աղօթից» մատենին «Բացատրութիւն Ողջոյնատրութեան Հրեշ-

4 Հմմտ. Հայկական վարդարանին հաստատու պատմութիւնը.- Մ. Հայունի, Յաղթանակի տեսիլքով..., Պէրոս, 1996, էջ 374:
 5 Նոյն տեղում, էջ 374:
 6 Գիտեմ, որ կարելի է գտնել այլ հնատիպեր ուրիշ գրադարաններու, ինչպէս Վենետիկի Միսիթարեան մատենադարանին մէջ. օրինակի համար՝ 1713-ին տպուած «Մրկանոց հոգետր»-ը (գլուխ եօթներորդ՝ «Յաղագս Աստուածածնի պսակին և վարդարանին», էջ 99-105) և 1731-ի «Հմայիլ»-ը (ունի «Ողջոյն քեզ, Մարիամ»): Կամ՝ Վերափոխեալ Տիրամօր Զմմատականքին մէջ պահուած Կ. Պոլիս, 1733-ին լոյսընծայեալ «Ժամագիրք»-ին մէջ կայ «Ողջոյն քեզ, Մարիամ» (Նինել Ոսկանեան, Քնարիկ Կորկոտեան, Անթառամ Սաւալեան, ԳԶ. աշխ., էջ 315ա.):

7 Հ. Յակոբոս Վրդ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միսիթարեանց ի վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 1026ա-1027բ:
 8 Վիեննայի Միսիթարեան Մատենադարանի (ՎՄՄ) ձեռ. 556, թղ. 5ա:
 9 ՎՄՄ, ձեռ. 418, թղ. 125ա:

տակականի» էջերէն կը համադրեմ լուսաբանուած բնագիրը «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ»-ի. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, շնորհիւ լի Տէր ընդ քեզ. օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի՛ք յիսուս: Սրբուհի Մարիամ, Մայր Աստուծոյ, աղօթեա վասն մեր մեղաւորացս, այժմ եւ ի ժամու մահուան մերոյ, ամէն»¹⁰:

Լեհաստան, ԺԸ. դարուն գրուած ձեռագրին մէջ կը գտնուի «Մեկնութիւն ողջոյնի», որուն բնագիրը տրուած է այսպէս՝ յիշելով իւրաքանչիւր մասին հեղինակը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք Տէր ընդ քեզ (Գաբրիէլ Հրեշտակայետ): Օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի՛ք յիսուս (Եղիսաբէթ): Սրբուհի Մարիամ Մայր Աստուծոյ, բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ... (Եկեղեցին)»¹¹:

Ողջունատրութեան բացակայ աւարտը «ի ժամու մահուան» կու գայ սուրբ Տիրամօր ձօներգուած տաղին մէջ¹²:

1785-էն ետք պատրաստուած «Քրիստոնէական Վարդապետութիւն» ունի սախմբագրութիւնը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ լի շնորհօք. Տէր ընդ քեզ. օրհնեալ ես դու ի կանայս. եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի՛ք յիսուս. սուրբ Մարիամ մայր Աստուծոյ, աղօթէ Աստուծոյ վասն մեր մեղաւորաց, այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ ամէն»¹³:

«Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» Հրեշտակային Ողջունատրութեան թէ՛ ձեռագրային եւ թէ՛ հնատպային բնագիրներուն մէջ իր բացայայտ թուականով՝ ինծի ծանօթ ամէնէն առաջինն է Թէսէոս Ամբրոսիոս (1469-1540) Խալալացի վարդապետին 1539-ին թէ՛ հայաՎեր ու թէ՛ լատինատառ լոյսընծայածը¹⁴:

Շատ հետաքրքրական սկզբնագիրը, որ նաեւ Ողջոյն Քեզ - Ave Maria-ի բնագրին միջազգային քննականութեան համար իր նորասաց գործօնը կրնայ բերել, կը յարուցանէ այս շատ կարեւոր հարցադրումը. «Ո՞վ է հեղինակը կամ նախածեռնողն այս հայերէն թարգմանութեան՝ Թէսէոս Ամբրոսիոս, թէ ուրիշ մը...»: Իմ պրպտումներուս ի հեճուկս, եւ այն՝ 1982-էն ի վեր, տակաւին չկրցայ գտնել պատասխանը:

«Exercitamentum Armen.» վերտառութեան եւ «Salutatio Angelica» ենթախորագրին տակ տպեալ հայագիր ու լատինատառ աղօթքը, ինչպէս նաեւ լատիներէն թարգմանութիւնը կու տամ հոս բանական նոյնութեամբ.

«Ուրախէր մարիամ. լի շնորհօք տեսր Urahler Mariam. li snorhoch tear Letare Maria. plena gratia dominus ընդքեզ. օրհնեալ ես դու ի կանայս. եւ iendchez. wrhneal es du i canais. Eu tecum. benedicta es tu in mulieribus. & արհնեալ է պտուղ որովայն քո. Տեսր aurhneal e ptugl orwain cho. tear benedictus est fructus ventris tui. dominus մեր իեսուս քրիստոս. սրբուհի աստուծածին mer Iesus Christos. surbuhı astuxaxin noster Iesus Christos. Sancta dei genitrix միշտ կոյս մարիամ Աղօթեա վասն մեր mist cois Mariam Aglothea vasn mer semper virgo Maria Ora pro nobis զմեաւորքս այժմ եւ ի ժամն զմահու շմելաուորքս aizm eu i zamn zmahu peccatoribus nunc & in hora mortis

10 ՎՄՄ, ձեռ. 512, թղ. 290ա-293բ:
 11 ՎՄՄ, ձեռ. 660, թղ. 147բ-151ա:
 12 ՎՄՄ, ձեռ. 660, թղ. 212ա:
 13 ՎՄՄ, ձեռ. 1011, թղ. 25բ:
 14 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, ԳԶ. աշխ., էջ 779բ-780ա:

մերում. Ամեն.
merum. Amen.
nostra. Amen»¹⁵:

Հոռոմի մէջ 1623-ին լոյսընծայուած «Summa Doctrinae Christianae»¹⁶ մատենիկը, որ հայաշխարհին թիւ 25 հատորն է¹⁷, ունի այս բնագիրը. «Ողջոյն ընդ քեզ մա- (ր)իամ լի շնորհօք տէր ընդ քեզ օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պըտող որովանի քո Յիսուս սուրբ մարիամ մայր Աստուծոյ բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ եւ ի ժամ մահու մերու ամէն»¹⁸:

Հայաշխարհին տպուած առաջին քրիստոնէականն ըլլալով՝ շահեկան է դիտնալ անոր տուած մեկնութիւնը Հրեշտակային Ողջունատրութեան. «...Ասեմք զողջոյն ընդ քեզ մարիամն ի յետ հայրմեր որ յերկինս ես զի բարեխօսութեամբ երանելի կուսին առօել հեշտութիւն գտայնեմա զոր ինչ խնդրեմք տեսուն զի նայ է բարեխօս է մեղօորացն եւ լի է ողորմութեամբ. նոյնպէս է յերկինս ի վերոյ քան ամենայն դաս հրեշտակաց եւ յոյժ ընտրեալ է ի յԱստուծոյ»¹⁹:

Հոռոմի մէջ 1630-ին հրատարակուեցաւ «Dichiaratione piu copiofa della Dottrina Christiana»²⁰ միջնագիր երկ-

սիւն 287 էջնոց հայերէն եւ իտալերէն քրիստոնէականը, որ թիւ 27 հայատառն է²¹ եւ հայացումը՝ Տ. Պետրոս Պօղոս «Հա(յ)ոց Քահանա(յ)ին»²²:

«Պարզաբանութիւն ողջոյն մարիամոյ»²³ գլուխը կամ «կանոն հինգերորդ»-ը ունի Հրեշտակային Ողջունատրութեան համառօտ լուսաբանութիւնը, որմէ կը համարեմ անոր առաջին մասը. «Ողջոյն քեզ մարիամ. լի շնորհօք. տէր ընդ քեզ էղիցիւ աւրհընեայլ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պըտող որովայնի քում Յիսուս»²⁴: Երկրորդ մասը բառացի է տրուած, այլ միայն մեկնողաբար²⁵:

«Առաւել պարզաբանութիւն Քրիստոնէական վարդապետութեան» հայացումն ունեցաւ իր երկրորդ տպագրութիւնը, եւ այն՝ 1634-ին, Փարիզի մէջ: Իտալերէնի տեղ, սակայն, դրուած է լատիներէնը²⁶: Թիւ 29 է²⁷:

«Պարզաբանութիւն ողջոյն մարիամոյ կանոն հինգերորդ - Caput V. Explicatio Angelicae Salutationis»²⁸ գլուխը կը բովանդակէ թէ՛ նոյն վերոյիշեալ մեկնութիւնը եւ թէ՛ բնագիրը²⁹, որով աւելորդ կը համարիմ անոր կրկնութիւնը դնել հոս:

15 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 19բ-20ա:
22 P. Pietro Paolo Sacerdote Armeno, - անուանաթերթ:
23 „Dichiaratione dell’Aue Maria“ (P. Pietro Paolo Sacerdote Armeno, էջ 102).
24 P. Pietro Paolo Sacerdote Armeno, էջ 104-109:
25 Նոյն տեղում, էջ 110:
26 „Doctrina Christiana a Petro Pavlo Sacerdote Armeno, versa in linguam Armenam“, Lutetiae Parisiorum, 1634, անդ, էջ 104-109:
27 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 21ա-բ:
28 Բովանդակութեան մէջ գլխակարգում է լատիներէնը՝ „De Salutatione Angelica“ (Doctrina Christiana a Petro Pavlo Sacerdote, էջ 276ա), եւ հայերէնը՝ «Վասն ողջոյն մարիամին» (նոյն տեղում, էջ 276բ):
29 Տե՛ս Doctrina Christiana a Petro Pavlo Sacerdote, էջ 102-110:

16 Theseus Ambrosius, Introductio in Chaldaei cam lingua, Syriaca, atque Armenica & dece alias linguas, Bavii, 1539, էջ 186ա: Theseus Ambrosius-ի այս երկին մասին տե՛ս Հ. Արիստակէս Վրդ. Վարդանեան, Տպագրութեան 400-ամեակին առթիւ, - «Հանդէս Ամսօրեայ», թիւ 5, Վիեննա, 1912, էջ 307-309, և Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, Հալեպ, 22006, էջ 48:
17 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 18բ-19ա:
18 Summa Doctrinae Christianae, էջ Ժգ:
19 Summa Doctrinae Christianae, էջ Ժգ-Ժէ:
20 «Առաւել պարզաբանութիւն Քրիստոնէական վարդապետութեան» (P. Pietro Paolo Sacerdote Armeno, Dichiaratione piu copiofa della Dottrina Christiana, Roma, 1630, անուանաթերթ):

Ոսկան Երեւանցի (1614-1674) վարդապետը Ամստերդամի մէջ «ի հայս բարբառ» թարգմանեց եւ «սրբազրութեամբ» ան շարադրեց³⁰ «Գիրք Աղօթից. մտածութիւնք մաղթողականք ի չարչարանս Տեսուն Յիսուսի. եւ Տիրամայրն Մարիամ»: Թիւ 61 հնատիպն է³¹: Տպագրութիւնը գիւպեցաւ 1667-ին «ներգործարանում սրբոյ էջմիածնի. եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարի»³²:

«Հայ գիրքը» չի յիշեր Հրեշտակային Ողջունատրութիւնը³³, որուն մինչեւ հիմա լաւագոյն բնագիրը հռչակեալ հրատարակիչ վարդապետը տպած է քրիստոսակիր Կուսամօր մէկ գեղեցիկ նկարին տակ. «Ողջոյն քեզ Մարիամ լի շնորհօք՝ Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս. եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քոյ Յիսուս: Սուրբ Մարիամ, մայր Աստուծոյ, բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս, այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ. ամէն»³⁴:

«Վարդապետութիւն Քրիստոնէական ըստ Հայոց. Արտագրեալ առ Հոռոմայեցի միջնորդութեամբ Կարապետի վարդապետի Անդրիանացոյ եւ Թեոդորոսեան Պետրոսի Սիմպլի» հայերէն ու լատիներէն հնամատեանը 1667-ին լոյս ընծայուեցաւ Ոսկան Երեւանցիէն³⁵: Թիւ 64 է, որ ունի

30 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 51բ:
31 Նոյն տեղում, էջ 51բ:
32 Ոսկան Երեւանցի Վարդապետ, Գիրք Աղօթից. Մտածութիւնք Մաղթողականք ի չարչարանս Տեսուն Յիսուսի. եւ Տիրամայրն Մարիամ. Ամստերդամ, 1667, անուանաթերթ:
33 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 51բ:
34 Ոսկան Երեւանցի Վարդապետ, Գ2. աշխ., էջ 2:
35 Կարապետ Եպս. Ամատունի, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1975, էջ 226-227: Տե՛ս Թէոդիկ, Գ2. աշխ., էջ 166, ու հմմտ. Հ. Սահակ Ծեմճեմեան, Հայ տպագրութիւնը եւ Հոռոմ (ԺԷ: դար), Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1989, էջ 93-98 և 104-107:

նոյն բովանդակութիւնը թիւ 63 հատորին հետ³⁶:

Այս տպագրութեան մէջ գտնուած Ողջոյն քեզ նախորդին հետ արդէն նախատիպը կը ներկայացնէ վերջնական բնագրածեւին Հրեշտակային Ողջունատրութեան. «Ողջոյն քեզ Մարիամ լի շնորհօք՝ Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս. եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քոյ Յիսուս: Սուրբ Մարիամ, մայր Աստուծոյ բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս. այժմ եւ ի ժամու մահու մերու. ամէն»³⁷:

Թարգմանողներու եւ հրատարակիչի ուղիղ ուսուցումին համաձայն՝ Հրեշտակային Ողջունատրութեան հեղինակներն են Գաբրիէլ Հրեշտակապետը³⁸, Եղիսաբէթ³⁹ եւ Ս. Եկեղեցին⁴⁰:

Յստակ եւ զօրաւոր «վասն էր ասեմք զՈղջոյն քեզ Մարիամն զկնի Հայր մեր որ յերկինս» հարցումին, նկատմամբ Տիրամօր երկնուստ զիրքին ու արդիւնաւէտ գործին, կը տրուի յստակ եւ զօրաւոր պատասխանը, որ միայն ճիշդ կրնայ ըլլալ. «Վասն զի երանուհի Կոյսն առաւել համարձակութիւն ունի առ իւր միածին Որդին. նաեւ քաղցրազրութ է ի վերայ Հօտի Որդւոյն իւրոյ. նաեւ Տէր հանապազօր ասել»⁴¹:

Ոսկան Երեւանցիին հրատարակչական գործունէութեան առնչութեամբ տակաւին քանի մը թաքուն տուեալներու հայթայթումը կը նպաստէ Հրեշտակային Ողջունատրութեան պատմագրութեան,

36 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 52բ-53ա:
37 Վարդապետութիւն Քրիստոնէական ըստ Հայոց. Ամստերդամ, 1667, էջ 30:
38 «... է ասացեալ ի ժամու արդիւնաւէտ տեղում, էջ 32):
39 «... է ասացեալ ի ժամու յորովայն յորովայն երկրպագութեան» (նոյն տեղում, էջ 32):
40 «... գմասն ինչ Եկեղեցին է ասանաւեալ. որ է արդօք առ սրբոմի Աստուածածին» (նոյն տեղում, էջ 32):
41 Վարդապետութիւն Քրիստոնէական ըստ Հայոց, էջ 32:

մեր մեղաւորացս. այժմ եւ ի ժամ մահու մերում. ամէն»⁷¹:

«Համառօտ պատմութիւն տնօրինականաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ», տպուած 1700-ին, Վենետիկ, թիւ 179 հնատիպն է⁷², որ ունի այս «Ողջոյն Քեզ, Մարիամ»-ը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք ուրախ լեր բերկրեալդ Տէր ընդ քեզ: Օրհնեցեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեցեալ է պտուղ որովայնի քոյ Յիսուս: Սրբուհի Մարիամ Մայր Աստուծոյ, աղօթեա վասն մեր մեղաւորացս. այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ, ամէն»⁷³:

Հայութեան մեծագոյն հրատարակիչին՝ Սեբաստացի Մխիթար ԱբբաՏօր չորրորդ գիրքը⁷⁴ եւ թիւ 188 հնամատեանն⁷⁵ է «Գիրք մտածական աղօթից, Բանալի ջերմեռանդակերտ», որուն 1701-ին դիպած լոյսընծայումը թոյլատրուեցաւ «Մեծաւորաց հրամանաւ», ինչպէս կը կարդանք յիշատակարանէն առաջ դրուած այս նախագատութեանէն. «Ես Մելքիսէթ Վարդապետս կարողութեամբն եւ շնորհօքն Աստուծոյ Պատրիարքս մայրաքաղաքին Կոստանդինուպօլսի տեսի գՄտածական աղօթս դայս եւ հաւանեցայ. զի գտի դսս լի աստուածային բանիւք յօրինեցեալ ի սրբոց մեծաց վարդապետաց Եկեղեցւոյ վասն որոյ ետու գհրաման զի տպագրիցի»⁷⁶:

71 Նոյն տեղում, էջ 2:
72 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 133ա:
73 Համառօտ պատմութիւն տնօրինականաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, Վենետիկ, 1700, էջ 36:
74 Հ. Ներսէս Վրդ. Տէր Ներսէսեան, Մատենագիտութիւն Մխիթար Աբբաստացիի հրատարակութեանց, Մխիթար Աբբաստացիի Լուսանորոգ եւ Ռահվիրայ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, [67-74], էջ 67, թիւ 4. տե՛ս Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, հտ. Բ., Երեւան, 1902, էջ 37:
75 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 139բ:
76 Գիրք մտածական աղօթից. Բանալի ջերմեռանդակերտ, Կ. Պոլիս, 1701, էջ 124:

«Ողորմութեամբ Աստուծոյ եւ միջնորդութեամբ Կուսին Մարիամու» ու «աշխատասիրութեամբ եւ սրբագրութեամբ ումեմն չնչին բանասիրի»⁷⁷ աւարտած այս մատեանը⁷⁸ «Աղօթք Առաւօտեան» գլխակարգութեան տակ կու տայ Հրեշտակային Ողջունատրութիւնը, որ մինչեւ վերոյիշեալ թուականը լաւագոյն ու մեր թուականին կիրառուածին մերձագոյն բնագիրն է. «Ողջոյն քեզ Մարիամ. լի շնորհօք Տէր ընդ քեզ, Օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեցեալ է պտուղ որովայնի քոյ Յիսուս, սրբուհի Մարիամ մայր Աստուծոյ, աղօթեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ, ամէն»⁷⁹:

«Թէօփիլոս այսինքն՝ խօսակցութիւն Թէօփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս ճշմարտութեան եւ ջերմեռանդութեան» 1701-ին հրատարակուած 240 էջնոց թիւ 192 հնատիպն է⁸⁰, որ շեշտելէ յետոյ սուրբերուն բարեխօսութեան մեր դիմումին կարեւորութիւնը, իր հարցադրումին կու տայ այս պատասխանը. «Զո՞ր սուրբ առաւել օգուտ է աղօթել: ԶՄարիամ սուրբ Աստուածածինն, վասն բարձրութեան եւ իշխանութեան նորա յարքայութեանն երկնից՝ առաւել քան զամենայն դասս հրեշտակաց եւ զբազմութիւն սրբոց»⁸¹:

Ապա, «զո՞ր աղօթ(ք), Մարիամ սուրբ Աստուածածինն առաւել ընդունի: Զողջոյն հրեշտակապետին Գաբրիէլի»⁸² հարցումին ու պատասխանին կը կցէ Հրեշտա-

77 Գիրք մտածական աղօթից, էջ 125:
78 Այս հատորը իբր թիւ 233 հնատիպ՝ երկրորդ անգամ տպուեցաւ 1708-ին, Մարսիլիայ (Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 169ա-170ա):
79 Գիրք մտածական աղօթից, էջ 119:
80 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 142բ:
81 Թէօփիլոս, պսիմքն՝ խօսակցութիւն Թէօփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս ճշմարտութեան եւ ջերմեռանդութեան, Լիվոնո («ի Ալիկոնայ Բաղաքի»), 1701, էջ 43:
82 Նոյն տեղում, էջ 43-44:

կային Ողջունատրութեան այս բնագիրը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ. Օրհնեցեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քոյ Յիսուս, սրբուհի Մարիամ մայր Աստուծոյ, աղօթեա վասն մեր մեղաւորացս, այժմ, եւ ի ժամու մահու մերոյ. Ամէն»⁸³:

Ստեփանոս Ստեփանեան Քահանայ Կամէնցի հեղինակը եւ հրատարակիչն է «Դուռն Ողորմութեան Աստուծոյ» թիւ 195 հնամատեանին, զոր ան տպագրեց Վենետիկ, 1702-ին⁸⁴: «Մտածութիւն ի յՈղջոյն քեզն» գլխուն տակ կու տայ միաձոյլ կերպով թէ՛ բնագիրը եւ թէ՛ անոր շնորհագեղ մեկնաբանութիւնը: Կը համադրեմ Հրեշտակային Ողջունատրութիւնը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ: Լի շնորհօք: Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս: Եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո Յիսուս: Սրբուհի Մարիամ Մայր Աստուծոյ՝ բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս: Այժմ, եւ ի ժամ մահու մերոյ. Ամէն»⁸⁵:

«Պարտէզ Հոգեւոր» հայացումն է Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի Վարդապետին, որ յաւելումներով ճոխացուցած «պարունակօղ եւ զանազանից ջերմեռանդականաց Աղօթից» թիւ 207 եւ 329 էջնոց հնամատեանը տպեց Վենետիկ, 1704-ին⁸⁶: «Իւրաքանչիւր ոք հաւատարիմ քրիստոնեայ յորժամ յառնէ յանկողնոյ յառաւօտու, պարտի նախ կնքել զինքն նշանաւ սրբոյ խաչին» եւ ապա կատարել առաւօտեան աղօթքները, որոնց երկրորդն է Հրեշտակային Ողջունատրութիւնը. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ: Օրհնեցեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհ-

83 Նոյն տեղում, էջ 44:
84 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 143ա:
85 Ստեփանոս Ստեփանեան Քահանայ Կամէնցի, Դուռն Ողորմութեան Աստուծոյ, Վենետիկ, 1702, էջ 205-215:
86 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 149բ:

նեցեալ է պտուղ որովայնի քո Յիսուս: Սրբուհի Մարիամ մայր Աստուծոյ, աղօթեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ, ամէն»⁸⁷:

Տպակից մէկ հրատարակութիւն կը կազմեն 1706-ին Վենետիկ լոյսընծայուած 346 էջնոց թիւ 225 հնատիպին առաջին գրքամասին «ժամագիրք Սրբուհւոյ Կոթի Մարիամու Աստուածածնին» եւ երկրորդ գրքամասին «ժամամատոյց յաղագս Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» տիտղոսութիւնը⁸⁸:

Ունի «ժամերգութիւն Սրբուհւոյ Աստուածածնին»⁸⁹ Լաւրենտեան Լիթանիայով եւ «Ուրախալի խորհուրդ ամենասուրբ Ռօղարին»⁹⁰ գլուխները:

Յիշատակարանին մէջ՝ մարեմասէր անձանօթ հեղինակը կը մաղթէ «Աստուածախրաց ամենեցուն՝ բարեպաշտից Քրիստոսադաւանակից», բայց յատկապէս «կիրառողաց զժամագրգուկս», որ «ամենայնիւ հոգունակութեամբ եւ աշխատասէր ջերմեռանդութեամբ նկրտեալք վերավարժիցին սովաւ», որովհետեւ, ինչպէս լիովին համոզուած է իրաւացիօրէն, այս աղօթագրքին մէջ «գտանին նիւթք ոգեւորք առիթք եւ պատճառք կեցութեան հոգեաց, մանաւանդ թեմք սովաւ լինիմք ուխտաւորագուենդք Աստուածածնին, որոյ բարերարիւ միջնորդութեամբ դիւրապէս ընդունիմք զպատուականս յԱստուծոյ զշնորհսն»⁹¹:

«Ողջոյն Հրեշտակական» կու գայ երկու անգամ. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի

87 Պարտէզ Հոգեւոր. Պարունակօղ բազմաց և գաւազանից ջերմեռանդականաց աղօթից: Հստ պատշաճատրութեան տեղոյ և ժամանակի: Թարգմանեցեալ ի Յովհաննիսէ Վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցոյ, Վենետիկ, 1704, էջ 8:
88 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 160բ:
89 Ժամագիրք Սրբուհւոյ Կոթի Մարիամու Աստուածածնին, Վենետիկ, 1706, էջ 1-73:
90 Նոյն տեղում, էջ 211-216:
91 Մէջբերումը՝ Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 161ա:

ձայն¹⁶¹, պատահեցաւ «յամի Տեառն 1787, ի Թրեստ» սա վերտառութեամբ ու բացատրական ենթախորագիրով. «Տետրակ ամենասուրբ Ռօզարին. Այսինքն Վարդարանին: Որ ասացեալ լինի ի պատիւ ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին»¹⁶²:

Շատ փոքրագիր 72 էջնոց թիւ 806 Հնատիպը¹⁶³, 1735-1787 յիսնամեայ հոլովոյթով, բաւական տարբերակներ ցոյց կու տայ իր նախորինակէն՝ ըլլայ լեզուական, ըլլայ կէտադրական. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ. օրհնեալ ես դու ի կանայս; եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո Յիսուս: Սրբուհի մարիամ մայր Աստուծոյ, բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս՝ այժմ եւ ի ժամու մահու մերոյ. Ամէն»¹⁶⁴:

Կէտադրութիւններու, գլխագիրներու եւ մէկ տառի տարբերութեամբ՝ նոյն բնագիրն ունի յաջորդ տարին ու նոյն Մխիթարեան տպարանէն լոյսընծայուած «Հայնակ եւ Նէմէցնակ Այբուբենի Թուղթ. Շարադրած յԵղիսաբեթ Հայոց Քաղաքը. եւ իւր յատուկ խարճովն տիպած: Վասն պիտոյութեան Հայ տղոց Թրանսիլվանիացու երկրին – ABC Armenisch und Deutsch, oder Namenbüchlein zum Gebrauche der armenischen Jugend in Siebenbürgen: worinnen auch die deutsche Auslegung der armenischen Buchstaben mit ihrer echten Aussprache enthalten sind; für die Liebhaber dieser schönen Schrift»¹⁶⁵

161 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 853բ:
162 Տետրակ ամենասուրբ Ռօզարին. այսինքն Վարդարանին: Որ ասացեալ լինի ի պատիւ ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին, Թրիեստ, 1787, անուանաթերթ:
163 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 603բ:
164 Տետրակ ամենասուրբ Ռօզարին. էջ 20-21 և 36-37:
165 Հայնակ և Նէմէցնակ Այբուբենի Թուղթ. Շարադրած յԵղիսաբեթ Հայոց Քաղաքը. և իւր յատուկ խարճովն տիպած: Վասն պիտոյութեան հայ տղոց Թրանսիլվանիացու երկրին – ABC Ar-

հայերէն-գերմաներէն Հնագրքոյկը, որ ունի 56 էջ եւ թիւ 820 Համարը¹⁶⁶:

«Հրեշտակական Ողջունատրութիւնը» սա է. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո Յիսուս: Սրբուհի Մարիամ մայր Աստուծոյ, բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ, եւ ի ժամու մահու մերոյ. Ամէն»¹⁶⁷:

Նոյն տարին եւ նոյն Մխիթարեան տպարանէն լոյս տեսաւ 56 էջնոց թիւ 822 «Կարճառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն. Հարցմունքներով, եւ պատասխաններով վասն պիղտի տղոց – Der kleine Katechismus mit Fragen und Antworten für die kleinen Kinder» Հայերէն-գերմաներէն Հնամատեանը¹⁶⁸, որ «Հրեշտակային Ողջոյն քեզը» կու տայ իր երկու նախորդներուն պէս՝ կէտադրութեան եւ գլխագրի տարբերակներով. «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհօք, Տէր ընդ քեզ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո Յիսուս: Սրբուհի Մարիամ մայր Աստուծոյ, բարեխօսեա վասն մեր մեղաւորացս այժմ, եւ ի ժամու մահու մերոյ. Ամէն»¹⁶⁹:

«Ողջոյն Քեզ, Մարիամ» Հրեշտակային Ողջունատրութեան ձեռագրային ու Հնատպային բնագիրներէն ոմանց նկարագրութեանս աւարտին՝ եզրայանդումի

menisch und Deutsch, oder Namenbüchlein zum Gebrauche der armenischen Jugend in Siebenbürgen: worinnen auch die deutsche Auslegung der armenischen Buchstaben mit ihrer echten Aussprache enthalten sind; für die Liebhaber dieser schönen Schrift, Թրիեստ, 1788, անուանաթերթ:

166 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 616ա-բ:
167 Հայնակ և Նէմէցնակ Այբուբենի Թուղթ, էջ 24:
168 Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Գ2. աշխ., էջ 617բ:
169 Կարճառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն. Հարցմունքներով, և պատասխաններով վասն պիղտի տղոց – Der kleine Katechismus mit Fragen und Antworten für die kleinen Kinder, Թրիեստ, 1788, էջ 10-12:

Համար յայտնեմ, թէ Հոս ներկայացուած Հնագիրքերէն միայն Աթանաս Վրդ. Մերասեանի «Ծառ կենաց» 1750-ի թիւ 508, Մխիթար Աբբայի 1750-ի թիւ 514 «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» Հնամատեանին տարբերակ «Համառօտութիւն Քրիստոնէական վարդապետութեան», «Պարտէզ Հոգեւոր» 1752-ի թիւ 536, Աթանաս Եպս. Մերասեանի Հայացուցած «Համառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն» 1768-ի թիւ 610 եւ «Այբուբենը Հայոց-Alphabetum Armenum» 1784-ի թիւ

743 մատեաններն ունին Հրեշտակային Ողջունատրութեան ճիշդ այն բնագիրը, զոր կը գործածենք այսօր:

Հարցադրումին, թէ ե՞րբ սկսած է ընդհանրանալ ներկայիս կիրառուած «Ողջոյն քեզ Մարիամ»-ը, դժուար պատասխանը կը կարօտի ոչ միայն 1512-1800 եւ 1801-1850 դարաշրջաններուն, այլեւ անոնց յաջորդած ժամանակներուն մէջ տպուած բնագիրներուն քննական ուսումնասիրութեան ու Համեմատութեան, որոնց արդիւնքը յառաջիկային պիտի հրամցենք գիտաշխարհին: